

Zgodovina in literarna klasika tržaških »predmejcev«

DOI: 10.4312/SSJLK.61.50-60

Igor Grdina, Univerza Alma Mater Europaea, Maribor; grdina_igor@siol.net

Prispevek tematizira vlogo Trsta v slovenski zgodovini 20. stoletja. Posebno pozornost namenja literaturi. Fašistični režim je zatrl slovenske ustanove, ki so se pred letom 1914 hitro razvijale; šele izid druge svetovne vojne je omogočil, da so vnovič zaživele v času angloameriške vojaške uprave, pri tem pa so drobile moči v političnih obračunih, povezanih s politiko v južnoslovenskem prostoru. V coni A Svobodnega tržaškega ozemlja je bilo mogoče tekmovalno razlikovanje različnih nazorskih in estetskih usmeritev, ki je bilo v Jugoslaviji zatrto. Na to je opozoril literarni spopad med Antonom Novačanom in Vladimirjem Bartolom, pozneje pa tudi nastopi Borisa Pahorja in Alojza Rebule v zaščito ustvarjalnosti in nazorov Edvarda Kocbeka. Oba tržaška klasika sta s svojo različnostjo utrdila pluralni prostor slovenske literature.

zgodovina Trsta, Anton Novačan, Vladimir Bartol, Boris Pahor, Alojz Rebula

This article discusses the role of Trieste in twentieth-century Slovene history, dedicating special attention to literature. The Fascist regime suppressed Slovene institutions, which had rapidly developed before 1914. It was only the outcome of the Second World War that allowed them to be revived under the Anglo-American military administration. However, their power was fragmented and weakened by political confrontations related to developments in the South Slavic environment. In Zone A of the Free Territory of Trieste, a competition of differing ideological and aesthetic orientations was possible—something that was repressed in Yugoslavia. This was highlighted by the literary clash between Anton Novačan and Vladimir Bartol, and later by the public interventions of Boris Pahor and Alojz Rebula in defense of Edvard Kocbek's creative work and views. Through their diversity in the body of Slovene literature, the two classic authors from Trieste helped consolidate its pluralistic environment.

history of Trieste, Anton Novačan, Vladimir Bartol, Boris Pahor, Alojz Rebula

Svobodno tržaško ozemlje je politično-upravna tvorba, ki bi jo Norman Davies (2024) zlahka vključil v svojo knjigo o »izginulih kraljestvih«. Država, ki naj bi obsegala nekdanjo edino mesto z značajem dežele v habsburški monarhiji in njegovo priobalno zaledje od ustja Timave do izliva Mirne v Jadran, je obstaja dlje časa kakor nekajdnevne uporniške tvorbe po prvi svetovni vojni – med njimi je na Slovenskem najbolj znana Murska republika – ali začasno osvobodjena ozemlja med okupacijo v letih 1941–1945, vendar v času hladne vojne ni imela možnosti za preživetje. Moskovski satelit številka 1, kakor so pogosto ime-

Urška Perenič (ur.): *Trst v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*.

Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2025

(zbirka Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 61)

ISSN 2386-0561, e-ISSN 2386-057X

ISBN 978-961-297-602-6, 978-961-297-603-3 (PDF)

novali komunistično Jugoslavijo, in Zahod se nista mogla sporazumeti o njenem prvem človeku – guvernerju. Tako je Svobodno tržaško ozemlje, ki je bilo osnovano s pariško mirovno pogodbo leta 1947, vse do svoje razdelitve ostajalo provizorij. Londonski memorandum o soglasju je oktobra 1954 zamenjal vojaški upravi na njegovem območju s civilnimi – italijansko in jugoslovansko –, mejo pa so določili Osimski sporazumi, ki so bili podpisani novembra 1975 in potem do oktobra 1977 tudi ratificirani. Razen ne posebej številne skupine zagovornikov tržaške neodvisnosti se za obnovo države, ki je imela središče na južnem tečaju Churchillove železne zaves, ne prizadeva nihče. Po drugi strani pa ob izvajanju njegove himne – *Inno a San Giusto*, ki jo je za svojo opero *Marinella* ob koncu 19. stoletja napisal Giuseppe Sinico – kdo še vedno vstane ali si briše solze.¹

Za slovensko književnost Svobodno tržaško ozemlje kljub kratkotrajnosti in mnogim nejasnostim ni bilo nepomembno. Fašizem, ki je ozemlje Avstrijsko-Ilirskega primorja teroriziral že v času okupacijskega režima po veliki vojni (1918–1920), je pustil za seboj zastrupljeno dediščino. Res je, da so si Slovenci na ozemlju od Trente do severnih istrskih okrajev in v Pulju – tja jih je pritegnilo osrednje oporišče avstro-ogrske bojne flote – prizadevali za vključitev v skupno nacionalno državo s Hrvati in Srbi, ki je nastala jeseni 1918, vendar pa tudi italijanskim oblastem po sklenitvi rapalske pogodbe (1920) niso kanili nasprotovati na illegalen način. Zaupali so parlamentarni politiki. Mnogi so si predstavljali, da je prišlo le do menjave suverena: »kralj vojak« Viktor Emanuel III. naj bi se premaknil na položaj, ki sta ga prej zasedala Franc Jožef in Karel Zadnji, druge spremembe pa bi bile minimalne. Krona naj bi ostala jamstvo za izdajanje dobronamernih zakonov, ki bi veljali enako za vse.

Toda Italija je bila – za razliko od kompleksno sestavljene avstro-ogrske realne unije – nacionalna država. Franc Jožef, čigar ravnanja so imela veliko vlogo pri izbruhu planetarne vojne poleti 1914, in njegov k miru stremeči naslednik Karel, ki pa se je na zunaj kazal bojevitega in je prevzel celo nominalno poveljevanje oboroženim silam svoje monarhije, sta vladala različnim skupnostim. Zahodna polovica podonavskega (pol)imperija ni razglasila niti državnega jezika; nemščina je bila sicer privilegirana, vendar v njej ni imela podobnega statusa kakor v wilhelmskem cesarstvu. Italija, katere vladar naj bi prestol dolgoval tako božji milosti kot narodni volji, je kmalu demonstrirala, da vsem svojim prebivalcem ne kani zagotavljati enakih pravic. Za razliko od držav naslednic podonavske monarhije ni bila dolžna spoštovati jezikov svojih novih državljanov.

Šok Slovencev ob spoznanju dejanskega stanja po veliki vojni je bil toliko večji, ker se je na področju, ki so ga poseljevali, začel hitro širiti fašizem. Rdeče dveletje (1919–1920) je bilo v Trstu in okolici hitreje kakor na ozemljih, ki jih je Italija obvladovala pred letom 1915, zatemnjeno s črno barvo. Fašisti so 13. julija 1920 požgali slovenski Narodni dom v mestnem središču, demolirali pa so tudi druge ustanove ljudi, ki ne bi smeli ostati to,

1 Precej nenavadno zveni občasno izvajanje Sinicove himne svetega Justa v okviru prireditve nacionalno angažiranih italijanskih krogov, saj Sinicova opera *Marinella* tematizira nasprotja med Trstom in Benečani.

kar so. A vzdusje je bilo moreče že prej; tako je slovenski dnevnik *Edinost* 25. maja tistega usodnega leta pisal, da je »standard of life« po prihodu vojakov v sivozelenih uniformah padel na nivo »česna in polente«. Člankar – predstavljen je bil kot uglednež iz Istre – je zapisal:

[P]ostanimo dobri državljani, organizirajmo se, delajmo vztrajno, pa jih [tj. pripadnike elite savojske kraljevine] prepričamo, da nas ne morejo [neupoštevati oz. uničiti]! Gotovo je treba vse to, ampak prepričamo jih ne nikdar; spoštovanja do nas jim ne vlijemo nikdar. Kdor duševno bolnega pesnika dopušča kot politično orodje, ni zmožen spoštovati prave duševne veličine. Imponira jim le kvantiteta, le vnanji blesk; tiste mehke, vase potopljene duše, ki v travnati bilki slavi veličastvo Stvarnika, tega nimajo in ne bodo imeli nikdar. Politično življenje v Italiji nam tudi ne daje nobene zaslombe. Nova »ljudska stranka« smatra pravtako za »ljudstvo« le Italijane; je narodno nestrpnna in bo proti nam[,] kakor so bili nemški krščanski socialci svojčas [v habsburški monarhiji]. Socialisti pa že sedaj ne priznavajo v teoriji nobene narodnosti, v praksi pa priznavajo italijansko, a taje in izzivajo našo. Tako je tudi socializem padel iz Srednje Evrope v manjvredno stanje[,] (»Pallanza« 1920: 1)²

Po pohodu na Rim – Trst je zasedel vodja požigalcev Narodnega doma, toskanski črnosrajčniški revolucionar Francesco Giunta – se je nasilje nad Slovenci samo še stopnjevalo. Potem je v letih 1922–1924 prišla Gentilejeva šolska reforma, ki se je utelesila v vrsti odlokov. Poenotila je prej raznorodni izobraževalni sistem v savojski kraljevini ter v isti sapi uresničevala cilje Mussolinijeve vlade. Ni dvoma: če je vodja črnosrajčnikov fašizem nalepil na Italijo, je Gentile napravil nekaj še usodnejšega: Italijo je pribil na fašizem. Vsakdo, ki je imel šoloobvezne otroke, se je tega zavedal. Režim se je s svojo šolsko politiko trudil, da se je v imaginariju in ideariju ljudi izenačil z državo.

Slovenci v Primorju so se soočili z najhujšim zatiranjem. Ostali so brez šolskega pouka v svojem jeziku in brez lastnih imen oziroma priimkov. Če so v letih pred veliko vojno smelo razmišljali, da bi se narodna politika morala začeti zavzemati za osnivanje slovenske univerze v Trstu – če bi dunajska vlada v mestu pod kraško planoto osnovala visokošolsko središče za Italijane, ki živijo v habsburški monarhiji, bi se dalo doseči nekaj podobnega tudi za njihove vzhodne sosedes (Knaflič 1912) –, so se po njej borili za preživetje. Mnogi so bili poklicno onemogočeni in službeno prestavljeni na Apeninski polotok. Drugi so odšli v Kraljevino SHS. Tudi nekateri tržaški narodni voditelji.

2 Z »duševno bolnim pesnikom« je mišljen Gabriele d'Annunzio, ki je – ob ne ravno dobro zakritem soglasju italijanskih oboroženih sil – zasedel Reko. Nova ljudska stranka so »popolari«; pod vodstvom Luigija Sturza so katoličani, ki so bili pred veliko vojno pod vtisom izbrisa Papeške države s političnega zemljevida zelo zadržani v italijanskem javnem življenju, oblikovali svojo stranko. V njej se je hitro uveljavil Alcide de Gasperi, ki je imel parlamentarne izkušnje z Dunaja, kjer je zastopal tridentinske volivce. Nemški krščanski socialci, ki so bili na katoliški strani ob koncu 19. stoletja nova politična sila, so bili pod vodstvom demagoškega antisemita Karla Luegerja nacionalno zelo angažirani.

V Primorju in sosednjih predelih pod oblastjo savojske kraljevine je ostala delujoča le mreža katoliških duhovnikov, vendar se je soočala s pritiski novoimenovanih škofov, ki so nadomestili tiste iz časa habsburške monarhije (in njihove neposredne naslednike), katerih ravnanje je še hotelo biti pravično tudi do Neitalijanov in njihove kulture. Toda dlje od ohranjanja identitete in zaznamovanja slovenske prisotnosti se posvečenci po uničenju parlamentarizma v Italiji večinoma niso podali.³

Polagoma pa se je pojavil nov politični dejavnik – narodnoradikalna mladina, ki je skušala organizirati odpor z orožjem. Leta 1927 so njeni pripadniki osnovali skupino Borba, katere člani so se – deloma tudi prek nazorskih meja – povezovali z drugimi nasprotniki fašizma, kar je vodilo v oblikovanje organizacije TIGR. V Kraljevini SHS so uživali podporo Orjune, ki se v svojem protifašističnem in protimarksističnem angažmaju ni sramovala uporabe nekaterih sredstev črnosrajčniškega gibanja na Apeninskem polotoku. Ko so člani Borbe s prvimi odporniškiimi akcijami – sledili so več poskusom atentata na Mussolinija⁴ – opozorili na nezadovoljstvo, je fašistični režim, katerega policijo je od leta 1926 vodil brezskrupulozni *vice*duce Arturo Bocchini, sprožila široko akcijo in potem priredila prvi tržaški proces, ki se je končal s štirimi smrtnimi obsodbami in ustrelitvami na bazovski gmajni septembra 1930. Med primorskimi begunci v Jugoslaviji se je potem rodila pesem, ki je napovedovala splošen upor; uglasbil jo je Fran Venturini, ki je bil pred italijansko zasedbo župan občine Dolina. Njen himnični refren je ime tak odmev, da je bil celo v Titovi Jugoslaviji citiran – oz. v drugem slovarju: preplagiran – kot del pesmi, ki ji je bila namenjena vloga glasbenega emblema.

Razmere v Primorju – zlasti v mestu pod kraško planoto – so bile po prvem tržaškem procesu tako zaostrene, da so se nekateri slovenski mestni otroci začeli učiti svojega jezika vzporedno s staro grščino, se pravi šele v času obiskovanja srednje šole (Merku 1983: 63–70). Nekaj olajšanja je prinesla šele mednarodna situacija: fašistični režim v času prvih poskusov hitlerjancev, da bi obvladali Avstrijo, ni želel zaostrovati odnosov z zahodnimi silami in njihovimi zaveznicami. V takem ozračju je bil iz konfinacije izpuščen celo v Gorici delujoči slovenski pisatelj France Bevk, za katerega je na pobudo članov ljubljanskega centra PEN posredoval Filippo Tommaso Marinetti (Vidmar 1985: 525–526), ki je bil kot zgodnji sodelavec fašistov in »*accademico d'Italia*« v Rimu zelo vpliven. Prišlo je tudi do izboljšanja odnosov med uradnim Rimom in Beogradom, ki je bilo posledica oddaljevanja slednjega

3 Duhovniki so poskrbeli, da so bile cerkve župnij ob narodnostni meji poslikane s podobami, katerih sporočilnost je v polni meri doumljiva le ob upoštevanju dobe totalitarizma. Freske, na katerih so bili kot Kristusovi preganjalci oz. pogubljeni upodobljeni liki, katerih značilnosti so evocirale d'Annunzia, Mussolinija, Hitlerja in nazadnje še maršala Tita, je izdelal Tone Kralj (Pelikan 2016). Pobudnik teh poslikav je bil slej ko prej duhovnik in parlamentarec Virgil Šček, saj je slikar tudi sicer uresničeval njegove zamisli. Vsestransko dejavni posvečenec je namreč poskrbel za to, da je mogla iziti notna zbirka pesmi njegove sestre Brede, katere oprema je bila zaupana Kralju.

4 Nekateri zgodovinarji so razglašali, da je bil slovenski (oboroženi) odpor proti Mussolinijevemu režimu prvi antifašizem v Evropi; pri tem pa so spregledali spopade »ljudskih arditov« s črnosrajčniki škvadrami.

od francoskega sistema zvez. Mussolini je 19. septembra 1938 celo obiskal Jugoslavijo – potem ko je prejšnjega dne na tržaškem Velikem trgu v zase značilnem bombastičnem slogu promoviral rasistični politični kurz –: na Planini pri Postojni je prestopil mejo in izmenjal nekaj kurtoaznih besed z Markom Natlačenom, ki je načeloval Dravski banovini (Mussolini na slovenskih tleh 1938: 2).

Druga svetovna vojna, ki se je za Slovence na Koroškem začela septembra 1939, za tiste v Primorju junija 1940, za ostale pa leta 1941 – Ljubljano in večji del Dolenjske ter Belo krajino je tedaj zasedla in potem še anektirala Italija –, je v Trstu in sosednjih krajih vodila k vnovični hudi zaostritvi. Fašistične oblasti so zaradi neuspehov na kopnem, morju in v zraku ter zaradi večajoče se stiske v zaledju kmalu postale popadljive. Njihove preiskave so zajele praktično vse in vsakršne Slovence – od liberalcev prek katoličanov do komunistov. Edino del krščanskih socialcev na Goriškem se Mussolinijevemu režimu ni zdel nevaren. Po propadu ratifikacije konkordata med uradnim Beogradom in Svetim sedežem so se mu verjetno zdeli dovolj oddaljeni od vsakršnega spogledovanja z Jugoslavijo, zaradi protikomunizma pa so bili tudi nenaklonjeni sodelovanju z marksisti in do njih odprtimi liberalci. Ker je obnovljena organizacija TIGR sodelovala z britansko tajno službo ter organizirala sabotaže celo v Tretjem Reichu (Ferenc 1977), se je še pred aprilsko vojno 1941 začel slovenski angažma na strani sil, ki so v velikem spopadu nazadnje zmagale.

Leta 1943 se je Mussolinijev Novi rimski imperij, ki je v boju proti nepokornim narodom uporabljal podobna sredstva kot hitlerjanska soldateska – koncentracijska taborišča, streljanja talcev, internacije, požigi, zaplembe ... –, pod težo številnih neuspehov in porazov zlomil. Celoten južni del slovenskega prostora je poskušal zasesti Tretji Reich, vendar mu to zaradi partizanskih čet, ki so se založile z oborožitvijo divizij savojske kraljevine, ni uspelo. Tudi v velikem delu Primorja je bila italijanska oblast zrušena. Prej ne posebej številčne partizanske sile so se tod hitro okrepile.

Nemci so na območjih, ki so jih zasedli – šlo je za večja središča in za preskrbo fronte na Apeninskem polotoku pomembne prometnice –, poskušali ustvariti iluzijo, da se vračajo časi habsburške monarhije. Južno od aprila oz. maja 1941 načrtanih okupacijskih meja so do Slovencev pristopali diferencirano. Po eni strani so se z njimi bojevali na najsurevnejši način, ki je bil sicer značilen za vzhodno fronto, po drugi pa so jim dovoljevali marsikaj, kar so jim Italijani poprej odrekli. Na tržaškem radiu so celo dopustili oddaje v njihovem jeziku, v Gorici pa srednje šolstvo v obliki, ki jim ga je habsburška monarhija dala šele v svojih zadnjih letih. Vrh vsega so iz Ljubljane »uvozili« organizatorje protikomunističnih enot – njihovo moštvo je bilo tudi na ozemlju jugoslovanske kraljevine v veliki večini mobilizirano in ne prostovoljsko –, vendar ti večjih uspehov niso dosegli. Odkar je ameriški predsednik Roosevelt 24. januarja 1943 razglasil, da je sprejemljiva samo brezpogojna kapitulacija sil Trojnega pakta,⁵ je bilo vsakomur jasno, da slednje vojno izgubljajo. Nationalsocialistična propa-

5 Besedam predsednika Roosevelta je dajalo posebno težo dejstvo, da je bil vrhovni poveljnik oboroženih

ganda, ki je menila, da bo z razširjanjem besed svojega najmočnejšega sovražnika ojeklenila voljo Nemcev in njihovih podpornikov ter jih vzpodbudila k nadčloveškim podvigom za preobrat na vse številnejših bojiščih, je dodobra pripomogla, da je zavezniško razumevanje položaja na bojiščih postalo znano tudi v okupiranih deželah.

Tretji Reich v takšnih razmerah svojim silam v Italiji na področjih s slovenskim prebivalstvom – pa tudi marsikje na območju marionetne Salojske republike, po katere ozemlju se je širila državljanska vojna – ni mogel zagotoviti mirnega zaledja. Partizanom se je jeseni 1943 pridružil France Bevk, ki je tedaj že bil pri svojih rojakih poosebljeni simbol volje po preživetju. Čeprav je imel o komunistih hude dvome – menil je, da niso dobri ljudje (Vidmar 1985: 529–530) –, je zaradi možnosti, da se Slovenci, ki jih je politika različnih držav v letih 1866 in 1920 prepustila savojski kraljevini, združijo z rojaki, sodeloval z njimi ter celo prevzel reprezentativne funkcije v protihitlerjanskem upor. Malo kasneje so stekli tudi pogovori o tem, da bi v partizanske vrste vstopil Bevkov v Trst priseljeni pisateljski vrstnik Stanko Vuk, ki mu je fašistično posebno sodišče za zaščito države decembra 1941 namenilo 15 let zapor, nemške okupacijske oblasti pa so ga izpustile iz ječe. Toda nit njegovega življenja so 10. marca 1944 pretrgali streljati atentatorjev, ki so prav tako pokončali njegovo ženo Danico in njunega obiskovalca. Čeprav so partizani za umor obtoževali svoje nasprotnike, so ga najverjetneje izvedli komunisti v njihovih vrstah. Ugledni protifašistični katoličan bi mogel delati težave pri njihovem prevzemanju oblasti v Primorju ob sklepu vojne.

V začetku maja 1945 so partizanske čete osvobodile Trst. V mestu so ukrepale tako, kot je poveljniku jugoslovanskih varnostnih sil na slovenskem območju Ivanu Mačku Matiji malo prej – 30. aprila dopoldne – naročil maršal Tito (Maček - Matija 1981: 232). V Trstu se je tedaj mudil tudi podpredsednik beograjske vlade in minister za konstituantno Edvard Kardelj, ki je bil desna roka šefa režima. Značilno pa nobeden od njiju 3. maja 1945 ni nastopil na množičnem zborovanju na Velikem trgu, ko je Vlada Bidovec Šebek iz občinske palače nagovorila meščane po slovensko.⁶ Kardelj in Maček sta imela obilo opravkov; med njimi so biti tudi takšni, zaradi katerih več kot 3000 ljudi različnih narodnosti – nikakor ne samo Italijanov, temveč tudi Judov in Slovencev⁷ – ni preživel prvih mesecev po koncu bojev.⁸

Jugoslovanska armada se je po dogovoru z angloameriškimi silami junija 1945 umaknila iz Trsta. V mestu je bila vzpostavljena zavezniška vojaška uprava. Za Slovence se je

sil ZDA; kot tak je tudi posegal v ključne strateške odločitve. Thomas Mann zato ni pretiraval, ko ga je štel za Cezarja na invalidskem vozičku.

6 Zborovanje ob osvoboditvi Trsta na Velikem trgu je marsikje napačno datirano s 1. majem; tedaj so v mestu še potekali boji in ni bilo možnosti za impresivnejše zbiranje ljudi.

7 Med žrtvami prvih povojnih obračunov je bil tudi eden od obsojencev na drugem tržaškem procesu – Zorko Ščuka. To pomeni, da nikakor ni šlo le za obračun s fašisti. Določeno vlogo so pri tem dogajanju imeli tudi italijanski komunisti, na kar je po drugi svetovni vojni vztrajno opozarjal Boris Pahor.

8 Celó sam Maček priznava, da so bili med žrtvami tudi nedolžni, vendar pa zanika svojo krivdo pri tem in trdi, da so bili obračuni posledica lažnih prijav med vojno zagrešenih hudodelstev (Maček - Matija 1981: 234).

začela nova doba, ki je bila prelomna zlasti v kulturi, medtem ko je bila politika generator nesporazumov. Duhove je še posebej razvnelo mejno vprašanje, saj je bilo jasno, da se prejšnja jugoslovansko-italijanska meja ne bo obdržala. Uradni Rim je celo sam ponudil določena ozemlja svoji sosedu na vzhodu. Dve republik ob Jadranu naj bi si bili prijaznejši kakor prej monarhiji med seboj sorodstveno povezanih Savojevcev in Karađorđevićev. Toda pot do soglasja o meji je bila dolga: mirovna pogodba je leta 1947 dokončno razdelila le severni del spornih področij, na jugu pa se je vozil razpletel šele pozneje z razpustitvijo Svobodnega tržaškega ozemlja.

Trst je tudi v časih, ko so bile strasti zaradi razmejevanja v Italiji in Jugoslaviji razgrete do vrelišča, pritegoval pozornost tajnih služb, časnikarjev, zgodovinarjev, pisateljev, filmarjev ... Njegovo prebivalstvo se je začasno dvignilo na okoli 400.000 ljudi (Šček 2012), saj so se v njem znašli begunci, ki so menili, da ne bodo mogli živeti pod komunizmom,⁹ na vzhod pa so potovali tisti, ki so verjeli v možnost oblikovanja življenja v skladu s postulati marksistične ideologije.

Dokler je Jugoslavija računala, da bo Trst prišel v njen okvir – verjetno kot sedma republika v federalno strukturirani državi, vendar kaj veliko jasnih besed o tem ni bilo, saj bi se potem sklepi o priključitvi Primorja in sosednjih predelov, ki so bili sprejeti na Kočevskem zboru ter zasedanjih ZAVNOH-a v Plaškem in AVNOJ-a v Jajcu jeseni 1943, izkazali za deklaracije brez pravega učinka –, je mestu pod kraško planoto namenjala veliko pozornost. To se je kazalo tudi na kulturnem področju. V Trstu je že leta 1946 začela izhajati literarna revija *Razgledi*, ki dejansko ni imela nobenega predhodnika. Njen najpomembnejši oblikovalec je bil sprva France Bevk, ki je bil potem poklican v Ljubljano. Tudi v slovenskem glavnem mestu je zasedal vrsto vidnih položajev – vendar jih je celo v najtrših časih opravljal z zase značilno dobronamernostjo in z razumevanjem ljudi v stiski (Vidmar 1985: 530).

Jugoslavija je po letu 1945 v Trstu stavila na razredno koncipirano politiko delavstva, ki se je ob sporu med moskovskim in beograjskim politbirojem izkazala za problematično. V mestu so med komunisti in njihovimi sopotniki prevladali Stalinovi privrženci. Pristaši maršala Tita so ostali v manjšini celo med tamkajšnjimi Slovenci. Odtlej je tudi večina organiziranih marksistov, med katerimi so Italijani seveda prevladovali, odločno nasprotovala vključitvi Trsta v Jugoslavijo.

Slovenci, ki se niso strinjali s komunizmom, so v mestu pod kraško planoto po drugi svetovni vojni osnovali svoje gospodarske, kulturne in politične organizacije po zgledu pod fašizmom razpuščenih demokratičnih združenj. Kljub pritiskom italijanskih nacionalistov in marksističnih struktur – jugoslovanska tajna služba je ugrabljala ljudi in jih potem tajno spravljala čez mejo – so kmalu razvili živahno dejavnost. Iz njihovih vrst je izšla tudi prva v Trstu natisnjena literarno pomembna slovenska knjižna noviteta. Leta 1948 je Anton

⁹ Za novo zahodno mejo Jugoslavije se je umaknilo okoli 34.000 Slovencev (Karakas Obradov 2013: 221). To je pomenilo krepko več kot 10 % vsega po 2. svetovni vojni zaradi nje preseljenega prebivalstva.

Novačan, ki je junija 1942 iz okupiranega Beograda pobegnil v Bolgarijo ter se potem prek Turčije prebil na Bližnji vzhod, po vojni pa se je začasno naselil v mestu pod kraško planoto, izdal najobsežnejši slovenski ciklus sonetov, *Peti evangeliј*. V njem je upesnil Jezusovo pot do svatbe v Kani Galilejski.

S politiko prezaposleni Novačan, ki se je že v času jugoslovanske kraljevine proslavil v republiki duhov – z dramo *Herman Celjski*, ki je kritiko in literarno zgodovino spominjala na Shakespearove kraljevske kronike, dejansko pa je šlo za edino prepričljivo slovensko tematizacijo ničeјanskega nadčloveka, zoper katerega se morajo združiti nosilci moči Dobrega in Zla, da imajo sploh kaj upanja v boju proti njemu –, pa je kmalu tudi sam postal tekstni lik. Vladimir Bartol, ki se je po drugi svetovni vojni prav tako začasno naselil v (rodnem) Trstu, ga je postavil v osredje ene od svojih humoresk.¹⁰ Toda v njej je razkril, da kljub medvojnim peripetijam¹¹ ni po naključju v (pro)komunističnem taboru. Novačan, ki v pripovedi nastopa kot Julius Grad – upodobljen je tako prepričljivo, da ni nobenega dvoma o njegovi identitetni podstatī –, je naslikan v posmehljivem tonu: samozavestnemu možu samo s širokoustenjem uspe prepričati sodobnike, da bi ga bili jugoslovanski oblastniki pripravljene ugrabiti, iz česar potem zraste grotesken zaplet. Silaški vitez peresa, o katerem so sodobniki menili, da je veliko zamudil vsakdo, ki ga ni poznal, je zares živel v utvarah, vendar je prav zaradi njih slovenski književnosti lahko prispeval nekaj vznemirljivih del. Novačan je seveda srdito reagiral na humoresko in je Bartola nemudoma ožigosal kot »vratarčka rdečih štacun« (Debelaar 1955: 67).

Miniaturna tržaška literarna vojna med dvema zunajserijskima ustvarjalcema slovenske literature nazorno kaže, kako izjemne so bile razmere v mestu pod kraško planoto. Na ozemlju pod nadzorom oblasti maršala Tita tak spoprijem ne bi bil mogoč. Ko se je Bartol preselil v Ljubljano – verjetno mu je pri oblasteh, ki mu niso hotele podaljšati dovoljenja za bivanje v Trstu, škodoval sloves pristaša jugoslovanskega režima –, ni bil sprejet ravno z odprtimi rokami. Nekaj časa je živel v veliki eksistenčni negotovosti. Njegovim medvojnim »grehom« – ob koncu marca 1944 je spopade med Slovenci označil za državljansko vojno, vzrok zanjo pa je iskal v ideološkem fanatizmu, pri čemer je posebej izpostavil komunizem; na osnovi takšne »anamneze« je organiziranje domobranskih enot, ki so se bojevale ob boku nemških sil, štel za logično (Urbančič 1944: 2) – so se prišteli še novi. Neuspeh v spoprijemu z Novačanom je bil vsaj črna pika.¹² Zato ni čudno, da tedaj niti Bartolova literatura v uradni

10 Naslov pripovedi, ki je bila prvič objavljena v reviji *Razgledi*, je bil *Tržaška novela 1948*. Tekst je imel zanimivo usodo. Ponatisnjen je bil v Bartolovi zadnji za življenja izdani leposlovni knjigi z naslovom *Tržaške humoreske* leta 1957. Pozneje ni bil več objavljan. Razlog za to je bila gotovo tematika: medtem ko v času komunistične oblasti ugrabljanje ljudi v Trstu ni bilo štetu za nekaj problematičnega, so se pozneje pojmovanja spremenila.

11 Josip Vidmar je zapisal, da je po prihodu partizanov v Ljubljano obiskal tri »grešne« pisce – Alojza Gradnika, Vladimira Bartola in Bratka Krefta (Vidmar 1985: 392).

12 Trst v letih po drugi svetovni vojni ni bil samo refugij za antitotalitarne zagovornike demokratične ureditve Novačanovega kova ter za nasprotnike partizanstva, temveč tudi za razočarance iz njegovih vrst. Med

javnosti ni bila čislana. Drama *Empedokles* je (p)ostala znana le v torzični obliki, kot fragment. Pisatelj po drugi svetovni vojni prav tako ni mogel računati na objavo romana *Čudež na vasi*. Medtem ko je bil *Alamut*, ki je bil ob vsem drugem tudi reakcija na fašizem, v obtoku – čeprav še ni bil spoznan za mojstrovino –, je njegov drugi obsežnejši tekst, v katerem je bilo nekaj osti proti marksistični revolucionarnosti, dolgo časa ostajal v zavesti ljudi le zaradi leta 1944 priobčenega odlomka.

Še usodnejše so se stvari za jugoslovanski režim zapletle ob pogromu na zbirko novel *Strah in pogum*, ki jo je leta 1951 v Ljubljani izdal Edvard Kocbek. Boris Pahor je ob seriji politično orkestriranih napadov na najvidnejšega katoliškega intelektualca v partizanskem gibanju zagovarjal svojega prijatelja, ki ga je kot pisatelja priznal že pred vojno. Za komuniste je bil položaj neugoden, ker Kocbekovega tržaškega podpornika ni bilo mogoče odpravljati kot načelnega nasprotnika: med drugo svetovno vojno je bil namreč v vrstah njihovega frontnega gibanja, zaradi česar se je po aretaciji znašel v nacističnih koncentracijskih taboriščih.

Po koncu angloameriške vojaške uprave oktobra 1954 so v Trst prišle oblasti Italijanske republike. Z Jugoslavijo povezane slovenske organizacije so se tedaj soočile s podobno težkimi razmerami kakor ob sporu med moskovskim in beograjskim politbirojem. Zaradi umanjkanja finančne podpore so prenehali izhajati *Razgledi*. To je bilo ob čedalje večji priznanosti Borisa Pahorja in Alojza Rebule v književni republiki neutajljivo znamenje neuspeha truda za politično instrumentaliziranje literarnega snovanja v mestu pod kraško planoto. Ljubljanski komunistični vrh je Slovencem za jugoslovansko zahodno mejo priporočal vključevanje v italijanske stranke; interes za njihovo samostojno nastopanje je kazal le v posameznih segmentih kulture in gospodarstva. Bil pa je pri svoji pomoči rojakom v drugih državah – razglašeni so bili za zamejce, skladatelj in slavist Pavle Merku pa je z njihovim preimenovanjem v »predmejce« obrnil perspektivo in poudaril prostost njihovega duha – tudi na teh dveh področjih ideološko selektiven. Podpiral je predvsem tiste organizacije, ki so imele pozitiven odnos do političnega monizma za jugoslovanskimi mejami.

Estetski in nazorski pluralizem poudarjajoči slovenski ustvarjalci so po veliki krizi, ki je nastopila po razpustitvi Svobodnega tržaškega ozemlja – nekateri od njih so iskali stike z intelektualno močnimi, vendar politično šibkimi zagovorniki njegove neodvisnosti¹³ –, z velikim osebnim angažmajem in odreknanji oblikovali vrstno novih revij. *Most*, *Zaliv* in *Mladika* so (bile) le najtrdoživejše med njimi. Na njihovih straneh in v knjigah je lahko zaživila slovenska literatura brez tistih omejitev, ki jih je v Jugoslaviji ustvarjala komunistična

slednjimi je bil nemara najbolj znan krščanski socialist Franc Jeza, ki je bil zaradi protikupatorskega delovanja tako kot Boris Pahor poslan v Dachau. Sčasoma je postal znan kot najodločnejši zagovornik ideje samostojne slovenske države.

- 13 Intelektualni voditelj zagovornikov neodvisnosti Svobodnega tržaškega ozemlja je bil prodorni zgodovinar Fabio Cusin, ki je bil judovskega rodu. V svojih romanih *Senčni ples* in *V labirintu* sta ga Alojz Rebula in Boris Pahor vzela za model občutljivega italijanskega humanističnega profesorja.

politika. Kljub nenehnim materialnim težavam in občasnim preganjanjem sodelavcev, ki so živeli v državi maršala Tita, so vztrajale pri svojem poslanstvu. Jugoslovanske oblasti je še posebej razburila leta 1969 prvič natisnjena knjižica *Odisej ob jamboru*, v kateri je Boris Pahor objavil svoje misli o pomembnosti naroda v sodobnem svetu. Kljub nizki nakladi okoli 200-stranske brošure so se komunisti, ki so se očitno zavedali šibke utemeljenosti svojih stališč in so se zato trudili, da ne bi prišlo do medsebojnega soočanja različnih pogledov in razumevanj, čutili na smrt ogrožene. Pahor si je namreč drznil kritizirati samega šefa ideologa jugoslovanskega režima Edvarda Kardelja, ki je bil v Ljubljani nedotakljiv.

Še huje je bilo marca 1975, ko sta Boris Pahor in Alojz Rebula s posebnim zbornikom počastila malo prej dopolnjeno 70-letnico svojega prijatelja Kocbeka. V njem je bil objavljen intervju s slavljencem, ki je načel v javnosti vztrajno utiševano vprašanje o zunajsoodnih pobojih po drugi svetovni vojni. Jugoslovanske oblasti si niso znale pomagati drugače kot z neavtoriziranim ponatisom pogovora in z divjimi medijskimi napadi na Kocbeka. Temu je nazadnje stopil v bran nobelovec Heinrich Böll, kar je v ozračju, ko je uradni Beograd želel gostiti eno od zasedanj Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi, verjetno preprečilo, da bi se uresničile grožnje z najhujšimi represivnimi ukrepi. Pred Pahorjem je režim maršala Tita na meji, ki jo je njegova propaganda razglasila za najbolj odprto v Evropi, spustil osebno železno zaveso (Pahor 1989). Tržaški pisatelj je tako ponovno prišel v Ljubljano šele januarja 1985, po skoraj 14-letnem premoru. Tedaj se je udeležil zelo kritične pisateljske tribune, na kateri se je že jasno nakazovalo, da je v zgodovinskem prepiru s Kardeljem pot v prihodnost utiral on, medtem ko se je njegov nasprotnik vkopal na svojem oblastnem položaju. Za tržaške razmere pa je bilo značilno, da so nekateri pisci, ki so bili v svojih ustvarjalnih začetkih naklonjeni *Zalivu*, sčasoma postali zagovorniki pojmovanj uradne Ljubljane. Mesto pod kraško planoto je tudi s tem kazalo svojo nedogmatičnost. Dejansko je bilo pravi barometer ideoloških pritiskov: na eni strani je ustvarjalo zglede pokončnosti, na drugi pa je razgaljalo konjunktorno prilagodljivost.

Pahor in Rebula, ki sta bila daleč najsvetlejši slovenski zvezdi na tržaškem pisateljskem poldnevniku, po letu 1975 nekaj časa nista mogla računati na natise svojih novitet pri založbah v Jugoslaviji. So pa komunistične oblasti ustvarjalca obravnavale poudarjeno različno – da bi ju razdvojile. Vendar sta bila že po notranji strukturi svojih opusov tako drugačna, da ju nihče ni mogel dojemati kot monolit. Pa čeprav sta oba osrednjo pozornost namenjala romaneskni in pričevanski prozi ter eseu.

Pahorjeva pripovedna umetnost, ki bi jo lahko šteli za (p)osebno variacijo na temo camusovskega upornega človeka, je vseskozi rasla iz avtobiografskih tal. Pisatelj je z *Nekropolo* ustvaril enega bistvenih tekstov o smrti in preživetju v nacističnih koncentracijskih taboriščih. V planetarnem merilu. Bitemporalnost, ki ločuje spominsko in podoživljajsko perspektivo, je v Pahorjevo pripoved o eksistencialno skrajno izpostavljenih situacijah nevsiljivo vnesla narativno nelahko rešljiv problem razlikovanja med prvinskim občutenjem in naknadnimi spoznanji. Uradna Slovenija je pisateljevo veličino priznala šele po

njegovem uspehu v Franciji in drugih deželah – zato pa so mu tudi med politično »ledeno dobo« ostali zvesti bralci, ki si jih je pridobil že z zgodnjimi deli. Ponekod so obstajali pravcati Pahorjevi bralni krožki, v okviru katerih so ljudje prišli do skrivno razširjanih številk revije *Zaliv* in intelektualno vnetljivih brošur.

Rebulovi romaneskni teksti so v bistvu duhovno senzibilne biografije njihovih osrednjih likov, vendar zasidranost pripovedi v intenzivno tematizirani zgodovinski trenutek ustvarja vtis bližine klasični pripovedni prozi. Jezikovno skrbno oblikovane refleksije, ki se v svojih vrhuncih izkazujejo za variacije Tertulijanove misli o krščanskosti človekove narave, pa na pisateljevih delih puščajo odtis trajno aktualne eksistencialne problematike. Njegovi romani so osrednji vir slovenske »žive vode« v širokem postpozitivističnem toku katoliške literature 20. stoletja.

Pahorjeva in Rebulova uveljavitev, ki je premagala vse, kar ji je nasprotovalo, je bila močna vzpodbuda tudi za številne mlajše ustvarjalce. Vsi skupaj so v 2. polovici 20. stoletja poskrbeli zato, da je bil Trst dialoško srečevališče slovenske ustvarjalnosti z vsega sveta. Burja, ki je po sodbi mnogokoga najbolj izstopajoča značilnost mesta pod kraško planoto, očitno ni samo meteoroški, temveč tudi mentalni pojav.¹⁴ Zato se je Trst kmalu po koncu najbolj zaostrenih notranjih sporov in spopadov med Slovenci lahko afirmiral ne samo v vlogi pljuč njihove zedinjene domovine – kar je bil za Tavčarja in Cankarja –, temveč tudi kot njeno duhovno srce.

Literatura

- DAVIES, Norman, 2024: *Izginula kraljestva*. Ljubljana: Beletrina.
- DEBELJAK, Tine, 1955: Novačanov Rdeči panteon. *Meddobje* 2/1–3. 51–70.
- FERENC, Tone, 1977: *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Ljubljana: Založba Borec.
- KARAKAŠ OBRADOV, Marica, 2013: Emigracije talijanskega stanovništva s hrvatskog područja tijekom Drugog svjetskog rata i poraća. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55. 204–225.
- KNAFLIČ, Vladimir, 1912: *Vseučilišče v Trst! Spomenica slovenski javnosti*. Gorica: Goriška tiskarna.
- MAČEK - MATIJA, Ivan, 1981: *Spomini*. Zagreb: Globus.
- MERKU, Pavle, 1983: *Poslušam*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- »Mussolini na slovenskih tleh«. *Slovenec* 66/216a, 20. 9. 1938. 2.
- PAHOR, Boris, 1989: *Ta ocean strašno odprti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- »Pallanza«. *Edinost* 45/122, 25. 5. 1920. 1.
- PELIKAN, Egon, 2016: *Tone Kralj in prostor meje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ŠČEK, Jernej, 2022: Prava slovenščina je govorjena slovenščina, ne pa tista, ki jo pišejo teoretiki [intervju s Pavlom Merkujem]. *Novi glas*, 21. 11. 2012. <https://www.noviglas.eu/prava-slovenscina-je-govorjena-slovenscina-ne-pa-tista-ki-jo-pisejo-teoretiki/> (dostop: 20. 2. 2025)
- URBANČIČ, Ljenko, 1944: Pri Vladimirju Bartolu. *Jutro* 24/73, 30. 3. 1944. 2.
- VIDMAR, Josip, 1985: *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, Založba Borec.

14 Trst je v delih pisateljev z nemškega govornega območja v zadnjih letih značilno postal pogosto prizorišče kriminalk (Veit Heinichen, Werner Stanzl, Christian Klinger, Günter Neuwirth). Je pa tak tudi v slovenski (Sergej Verč) in italijanski (Roberta Mazzoni) literaturi – vendar vsekakor manj poudarjeno.